

Kájoni János 1673-ban írt Magyar Herbárium című művének bemutatása és néhány gyógynövényének értékelése mai ismereteink alapján

Péter H. Mária

Marosvásárhely, Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem, Gyógyszerészeti Kar

Tratatul lui János Kájoni intitulată „Magyar Herbarium” scrisă în 1673 și evaluarea unor plante medicinale amintite în prezenta opera, pe baza cunoștințelor actuale.

Autorul descrie pe scurt câteva manuscrise și lucrări tipărite din secolul XVI-XVIII. în care sunt recomandate drept remedii și plante medicinale. Lucrarea se ocupă preponderent cu Ierbarul (Magyar Herbárium) scris de Kájoni János (Johannes Kajoni) în 1673 și în care sunt menționate 244 plante medicinale cu indicațiile lor terapeutice. Este prezentată geneza lucrării rămasă sub formă de manuscris, biografia autorului, activitatea sa multilaterală. Ca exemple sunt amintite următoarele plante medicinale recomandate de Kajoni: *Juniperus communis*, *Ocimum basilicum*, *Thymus serpyllum*, *Agrimonia eupatoria*, *Achillea millefolium*, *Verbena officinalis*, *Sambucus sp.* și *Punica granatum*. Indicațiile terapeutice acestor plante sunt evaluate pe baza cunoștințelor fitoterapeutice și fitochimice actuale. În încheiere este prezentată omagierea memoriei lui Kájoni János, autorul acestei ierbar, în zilele noastre.

Cuvinte cheie: Kájoni János, Ierbar, plante medicinale

Presentation of the Hungarian Herbarium wrote by János Kájoni in 1673 and few medicinal plant's evaluation based on our current knowledge

The author briefly describes some XVI-XVIII centuries manuscripts and printed medicinal works wrote in Transylvania. These describe pharmaceutical uses of medicinal plants as well. These work are focusing on János Kájoni's Herbarium which were wrote in 1673, in that 244 herbs uses can be found. Will be presented the history of the remaining manuscript, the biographical data and multiple activities of Kájoni, as well as from the described herbs from Herbarium are as follows: *Juniperus communis*, *Ocimum basilicum*, *Thymus serpyllum*, *Agrimonia eupatoria*, *Achillea millefolium*, *Verbena officinalis*, *Sambucus sp.* and *Punica granatum*. These herbs were evaluating phytotherapeutically, phytochemically and ethnobotanically, according to our knowledge from Kájoni's Herbarium indications. Finally, mentions János Kajoni memory to cary today.

Key-word: Kájoni Johannes, Herbarium, medicinal plants

A XVI-XVIII. századból több kéziratos vagy nyomtatott füvészs- illetve orvosló könyv ismeretes, melyek vadon termő és kertekben termesztett növények rendszeres leírását, orvosi hasznát, valamint felhasználásuk módját is tartalmazzák [10,11]. Ezek többsége, főúri-nemesi köz-

vetítéssel másolatokban maradt fenn, sőt jóval a könyvnyomtatás felfedezése után is még mindig másolgatták.

Elsőként említhető meg az 1577-ben íródott *Ars Medica* c. mű, aminek szerzője Lencsés György (1530–1593). Ebben, az emberi test egészének betegségeit és azok gyógykezelését ismerteti. Ajánlásaiban több száz növénynek vagy növényi résznek a különböző betegségek (tünetek) gyógyításában való felhasználását említi meg korának tudományos színvonalán. A kézirat másolatok formájában is fennmaradt. Az ívrét (folio) alakú, mintegy

Péter H. Mária

540103 Marosvásárhely - Târgu Mureș

Aleea Cornișă 20/14

E-mail:peterhmaria@yahoo.com

940 oldal terjedelmű kézirat, gyakorlott, egyenletes és egy-kéz által írt szöveg, hat részre tagolt. Jelenleg három kéz-írási változata ismert: 1. Az eredetinek tartott, 1577 körül készült tisztázati példány (ez 1943-ban nyomtatva is megjelent); 2. a XVII. századi (1610) erdőszádai és 3. a XVIII. századi (1757) erdőszentgyörgyi másolati példány [14,12].

Száz évvel későbbi, az 1677-ben Fogarason készült Apafi Anna (sz. 1635), I. Apafi Mihály fejedelem nővérének *Orvosságos Könyve*. Ez szintén egy másolat, Matthiolus könyvének alapján Újhelyi István közreműködésével készült. Azonban a 139 oldalas kézirat nemcsak a gyógyítást szolgálja, egyes fejezetei vallásos imádságokat is tartalmaz. Apafi Anna Orvosságos könyvének egyes részletei megegyeznek a *Házi különös orvosságok, melyek az Orvosok nélkül szűkölködő betegeskedőknek vigasztalanokra* c. népszerű könyv adataival, azonban sok olyan előírást is találunk benne, melyek nem találhatók meg az említett könyvben. Később egy másolati példánya is készült Klára nevű leánya részére [5].

Szintén kéziratban maradt reánk Báró Csömöri Zay Anna (?–1733), Vay Ádám özvegyének 1712–1718 között írt 140 oldalas, 470 receptet tartalmazó „*Orvos könyve*” (ez 1979-ben került kinyomtatásra). A címlap szerint, ez is Matthiolus munkájának az 1690. évi cseh fordítása alapján íródott, ezt ültette át magyar nyelvre, és bővítette ki saját receptjeivel. Az átvett anyag nem teljes szolgai fordításnak felel meg, hanem „*öszveszedegtetés és bővítettetés*” vagyis kiegészítve saját tapasztalataival és szerzett gyakorlati ismereteivel. A kézirat mű több mint ötszáz receptje közel háromszáz gyógynövényt említ, természetesen sok olyat is, melyeknek jótékony hatását a modern orvostudomány ma is elismeri. Leánya, Wesselényi Kata részére is készített 1766-ban egy másolatot, ezen kívül még két más időben készült másolat is ismeretes [4,6,16].

A főúri udvarokban készült kéziratok munkákon kívül, a gyógyítással is foglalkozó szerzetesrendek, az ún. „*fráter aromaticusok*” is gyakran másolgattak fűvész- illetve gyógyítással kapcsolatos munkákat. Ezek közül megemlítjük a csíksomlyói Ferences rend egykori tagjának Kájoni János, szerzetesnek 1673-ban, kézzel írt *Magyar Herbárium*-ját melynek részletes ismertetése dolgozatunk témája és a továbbiakban bővebben foglalkozunk vele [2].

A XVI.-XVIII. században nyomtatásban is megjelentek fűvész illetve orvosságos művek [10,11]. Ezek közül elsőként említjük meg Melius Juhász Péter (1532–1572) református püspök *Herbarium „Az faknac füveknec nevekről, természetekről, és hasznairól, ...* c. könyvét, amit 1578-ban,

halála után 6 évvel Kolozsvárott nyomtattak ki Heltai Gáspárné nyomdájában. A szerző a 376 lap terjedelmű *Herbarium*-ot főleg Lonicerus műve alapján állította össze. 233 szakasznak nevezett „egységben” 627 növényfajt sorol fel (ami 1236 magyar növénynevének felel meg), ezeket összesen 330 betegség illetve tünet kezelésére ajánlja.

Szintén Kolozsváron, 1669-ben adták ki Nadányi János (1641-1707) a *Kerti dolgok leírása* c. 526 oldal terjedelmű könyvét, mindössze 75 példányban. Négy nagy részre tagolódik, melyek közül főleg a harmadik, az *Alexikepus avagy orvos kert. Sok féle dolgoknak, és titkos orvosságoknak hozzáadásával megtöbbszörített Mizald Antal Monluciai orvos doktor által* címen, a 262-274 oldalakon foglalkozik gyógynövényekre vonatkozó gyógyászati adatokkal. Mint a címéből is látható, ez a rész sem eredeti munka, hanem fordítás, amit I. Apafi Mihály fejedelem feleségének, Bornemisza Annának (1636 k.–1688) kérésére fordított le magyar nyelvre, és saját tapasztalataival kiegészített [13].

Kolozsváron, 1770 után, többszöri kiadásban jelent meg a már említett Juhász Máté (1696 k.–1776) „*Házi különös orvosságok, az orvosok nélkül szűkölködő betegeskedőknek vigasztalásokra*” című 78 oldalas könyve, amelyben a betűrendben felsorolt 235 tünet vagy betegség kezelésére 231 növényt javasol. Szövegében többször előfordulnak olyan megjegyzések, mint „*Páriz Pápai írása, magam tapasztaltam, Plinius mondja, próbált hasznos orvosság*”. A fentiekben már említett kéziratok „orvosló könyvek” szövegének egyes részleteit, a hasonlatosságok miatt, másolatnak tekintik Juhász Máté könyvéből.

Végül a nyomtatásban megjelent orvosló könyvek sorozatát Benedeki Enyedi Ó János (1758k.–1819) parajdi orvos, 1801-ben, saját költségén kiadott *Falusi ember patikája* c. könyvének bemutatásával zárjuk, melyben a szerző már szabályos receptek formájában írja elő a gyógynövények felhasználását. A könyvben található 158 recept összetevői közt 108 gyógynövény fordul elő.

Mint említettük, dolgozatunk elején, egy Erdélyben élt szerzetes, Kájoni János, 340 évvel ezelőtt, magyar nyelven írt *Herbáriumával* és a benne található gyógynövények akkori felhasználásával részletesebben foglalkozunk. Röviden megemlítünk néhány adatot a szerző életéből, sokoldalú munkásságából, emlékezetéből. Majd ezt követően a *Herbárium* néhány növénye, valamint a szerző által leírt javallatok mai ismereteinkkel való alátámasztása illetve cáfolata kerül bemutatásra. Végül pedig Kájoni János napjainkig őrzött emlékééről teszünk rövid említést.

Kájoni János (Johannes Kajoni) életrajzi adatai. 1629-ben született Belső-Szolnok vármegyéhez tartozó Kiskájon településen (ma Beszterce Naszód megye), valószínű kiskájoni román jobbágyösktől származik. Ezt ő többször is hangoztatta, mondván: „*Natus valachus sum*”.

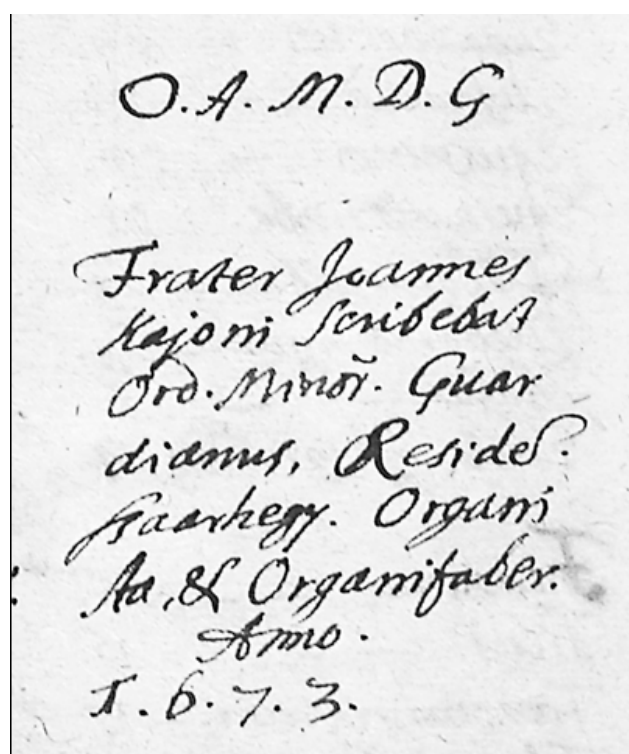
1. ábra. Az *Ortus Sanitatis* egybekötve Kájoni János Magyar Herbáriumával.

Családja a Kolozs vármegyei Jegenyére költözött, itt jezsuita hatásra katolizált. 1644-1648 között a csíksomlyói ferenceseknél tanult, ahol 1648. szeptember 17-én belépett a Ferences rendbe. Ezt követően Nagyszombatra küldték teológiát tanulni. 1652-től ismét Csíksomlyón élt, 1655-ben pappá szentelték. 1664-ben Szárhegyen ferences rendi kolostort alapított, ahol 1669 és 1675 között házfőnök volt, mialatt újjáépíttette a romos zárdat és az iskola építését 1669-ben már az ő vezetésével fejezték be. Innen ismét Csíksomlyóra kerül, ahol 1675-ben megalapította Székelyföld első nyomdáját. Ez volt, Erdélyben az egyetlen katolikus nyomda, fontos művelődéstörténeti tényezőt jelentett a székelyföldi katolikusok számára. Nyomdájában 1676-ban először a „*Cantionale catholicum*” című énekeskönyvet nyomtatta ki. Három évvel később engedélyt kapott arra, hogy tankönyveket, énekeskönyvet, imakönyvet nyomtathasson. Könyvtárat is alapított. Fontos tevékenysége volt a zene terén is: orgonista volt, ő maga is komponált egyházi műveket, sőt az orgonaépítéshez értett. Újjáépíttette a csíksomlyói iskolát. 1686-ban visszakerült Szárhegyre, ahol rövidesen 1687. ápr. 25-én hunyt el [1,2,3,8].

Nagy műveltséggel rendelkezett, szenvedéllyel szolgálta a haladás ügyét. Sokoldalú tudományos és művészeti munkásságával, példaadó gyakorlatiasságával tűnt ki a ferences rendtársai közül. Munkaszeretete, szorgalma és

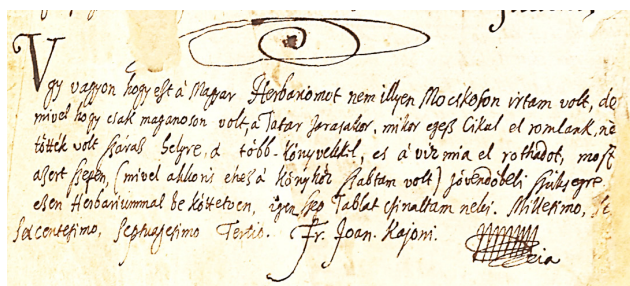
vasakarata volt, tudását csak szerénysége nötte túl. Méltán tartják a Székelyföld első legnagyobb polihisztorának, de „Erdély Pázmányának” is nevezték. Munkásságának, humanista egyéniségének igazi értékelésére azonban csak több mint két évszázad elteltével került sor.

Munkáinak egy része kéziratban maradt fenn. Legjelentősebbek A *Kájoni kódex* (1634 -1671), *Hymnarium* – latin-magyar versek (1659 -1677), *Kalendarium festorum sanctorum ordinis minorum*. (Szárhegy 1672), *Liber niger* – csíksomlyói kolostor története (1683 -1684), *De origine Custodiae* (1683-1727) c. művei. Botanikusi tevékenysége is jelentős.

2. ábra. Kájoni János, 1673-ban Szárhegyen írt Herbáriumának első lapja: O.A.M.D.G = Omnia ad maiorem Dei gloriam.

A Herbárium bemutatása. Kájoni által 1673-ban kézzel írt 67 oldalas *Magyar herbárium* 244 gyógynövény leírását, hasznát tartalmazza. Ezt, egy 1511-ben, Velencében megjelent latin nyelvű „*Ortus Sanitatis*” c. munkához kiegészítés céljából írta meg. Több helyen lapszélbejegyzés és saját kézírásával kiegészítések találhatók valamint egy magyar nyelven írt függelék, amiben a részben nálunk honos növények latin és magyar nyelvű nevének kívül a növény természetét és gyógyászati hasznát is közli. Mindezekhez

3. ábra. Kájoni János bejegyzése (1673).

a szárhegyi kolostorban töltött évei alatt latin és magyar nyelvű tartalomjegyzéket szerkesztett és csatolt hozzá. Kájoni egy bejegyzésében jelzi, hogy a velencei kiadású *Ortus Sanitatis* c. könyv 1672-ben a szárhegyi Literáti János iskolamester közvetítésével került a somlyói kolostor könyvtárába és ezzel egy időben egy brassói kompakt-orral egybekötötte a nyomtatott könyvet és a kéziratot *Herbáriumot* [7,15].

A *Herbárium*-ot sem tekintik teljesen eredeti munkának, feltételezik, hogy Beythe András, (1564–1599)

[illegible]

4. ábra. Kájoni Herbáriumának tartalomjegyzéke.

Némétújváron 1595-ben nyomtatott 278 növényt ismerető „*Fives Könyve*” szolgált mintául. Azonban Kájoni összeállítása tanúbizonyságot téve sokoldalú egyéniségéről a hazai népgyógyászat adataira támaszkodva bő leírást ad a gyógynövények hasznairól. Az évtizedekkel ezelőtt elveszettnek hitt kéziratot ma már szerzőjének nevét viselő csíkszeredai Könyvtárban őrzik [7].

A Herbárium néhány gyógynövényének bemutatása.

Az 5-6. oldalon a *Juniperus communis* termésekről, hasznukról találunk leírást. Magyar nyelven „magos fenyőnek” nevezi. Az általa említett gyógyhatásai közül kiemeljük: „vizeletet indít, megrekedtetett is”. Ez a javallata ma is helytálló, hiszen diuretikus hatása kísérletileg igazolt és több vizelethajtó gyógyszer összetételében szerepel illóolaja, az *Aetheroleum Juniperi*, sőt Gyógyszerkönyvekben hivatalos.

A 25. oldalon a bazsalikom (*Ocimum basilicum*) növényéről olvashatunk. Magyar elnevezést basilicumként említi, hasznát pedig a majoránnához és a rozmarinhoz hasonlítja: „nehéz légzést, hurutot gyógyít [...], vizeletet indít [...], nyelvnek dagadását, májnak dagadását gyógyítja [...], véres szemet jó vele mosni” Illóolajtartalma miatt mai felhasználása is sokrétű. Az immunrendszert erősíti, ugyanakkor külsőleg bőrfertőzésekre, sebekre ajánlja a szakirodalom, belsőleg felfúvódás esetén szélhajtónak.

A 39. oldalon a kakukkfű, a *Thymus serpyllum* növény hasznait mutatja be: „tüdőt, májat, gyógyít [...], köhögést csillapít [...], vizelet nehéz voltát meggyógyítja.” Köztudott, hogy illóolaja timolt tartalmaz, ami valóban a felső légutak megbetegedéseire jó hatással van. Antibakteriális, görcsoldó, szekretomotorikus, köptető hatása miatt ma is ezzel a céllal használatos.

Az 53. oldalon az apróbojtorján növényt, az *Agrimoniát* és hasznait írja le. „*Ha kinek hasa fáj, főzd meg borban, a gyökere is jó [...], sebet mosni is jó vele, sebre tedd levelét,[...] mind levelét, magját, gyökerét főzd meg borban vérhast megállít.*” Mai ismereteink szerint a felhasználásra utaló indikációi jók, hiszen a növény földfeletti része, a *Herba Agrimoniae* magas cseranyag tartalmánál fogva kiváló antibiotikus hatást fejt ki a bélbaktériumokra. Ezt a marosvásárhelyi Farmakognóziái és a Mikrobiológiai tanszék egykori munkatársai kísérletesen igazolták.

Ugyancsak ezen és a következő 54. oldalon, egérfark néven az *Achillea millefolium* növényről és hasznairól ezt írja: „külső dagadását szemnek, fülnek, sebnek meggyógyítja [...] testet, izzadó sebet jó vele mosni”. A növény virágzata és teljes földfeletti része azulénben gazdag illóolajat tartalmaz, melynek gyulladáscsökkentő hatása a kamilláéval

vetekszik és napjainkban is széleskörű felhasználása van, mind belsőleges, mind külsőleges célokra.

Még ezen az oldalon, a D. pontnál a vassű néven ismert *Verbena officinalis* növényt és hasznát írja le. Borban való főzetét sokféle betegségre ajánlja: „máját, epét, vesét tisztít... követ, mérget kiűz [...] sárgaságot gyógyít, orbáncot és tüzes dagadást megállít.” A mai népgyógyászatunkban is sokféle felhasználást nyer. Belsőleg emésztést elősegítő, vizelethajtó hatása ismert, külsőleg pedig különböző bőrgyógyászati tünetek csökkentésére és sebgyógyulást elősegítő hatása miatt használják, ami beltartalmi anyagainak, köztük a verbenalin iridoid glikozidoknak valamint flavonoidoknak tulajdonítható.

A 65. oldalon „bozzafa” leírása és haszna található, deakul *Sambucus* névvel illeti, a nélkül, hogy megjelölne, melyik fajról van szó. A növény minden részét felhasználásra javasolja, így a fiatal ágak kergét, a virágzatát, a leveleket, valamint a terméseket. Borban főzött kivonatának belsőlegesen gyulladáscsökkentő hatást tulajdonít, máj, lép dagadására, de külsőleg szemcseppnek illetve kutyaharapásra is javasolja. Megemlíti még virágzatának vizelethajtó hatását.

Nemcsak a nálunk honos, hanem néhány idegenföldi, exotikus gyógynövényt, azok hatásait is ismerteti a *Herbárium*. Ilyen például a *pomagrana fa*, amit latinul (deakul) *Mala punica* néven illet. Magjának és levének hasznát is leírja, vérhas esetén, de ajánlja „a száj, a fogak nyének dagadására és a vérköpés megállítására is”. Vitaminok, nyomelemek, flavonok jelenléte igazolt és az immunrendszer erősítésében játszott szerepe közismert.

Következtetések

Bár a kéziratos füvész illetve orvosságos könyvek többnyire nem eredetiek, részben különböző könyvek másolatai, egyéni kiegészítésekkel, mégis tartalmuk feldolgozása orvos- és gyógyszerészettörténet szempontjából figyelmet érdemel [9]. Így Kájoni János *Magyar Herbárium*a is. A belőle kiragadott pár példa bemutatásából is látható, hogy a benne leírt javallatok többnyire megegyeznek nemcsak a ma élő népgyógyászati felhasználásokkal, hanem fitokémiai és hatástani ismereteink is alátámasztják azokat. Az egyes gyógynövényeknél közölt felhasználások sokrétűek, de több esetben óvatosságra is felhívja a figyelmet. Alapos és gondos összeállítást bizonyít a 64 oldalon bemutatott 244 gyógynövény latin és magyar elnevezése, rövid leírásuk és hasznuknak bemutatása.

Kájoni János emlékezete napjainkban.

Kájoni János tevékenysége kitörölhetetlen nyomot hagyott az erdélyiek, főleg a csíki és a gyergyói medence lakói körében. Gyergyószárhegyen, a kolostorban emléktábla, dombormű valamint sírja őrzi emlékét. Csíksomlyón a Ferencesek rendházának belső udvarán is áll mellszobra. Több intézmény például: Csíkszeredai Megyei Könyvtár, iskolák, gyermekotthonok stb. elnevezésében szerepel Kájoni János neve. Könyvek, tanulmányok, közlemények szerzői foglalkoznak életével, munkásságával, ezek adatai az irodalomban megtalálhatók.

Irodalom

1. Benedek Fidél P. - Ferences Kolostorok. Tanulmányok. Sajtó alá rendezte Sas Péter. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005, 1-75.
2. Boros Fortunát P.- P. Kájoni János Herbárium. A Hírnök (Cluj), 1922, 437-438.
3. Boros Fortunát P. - Az erdélyi Ferencrendiek. Szent Bonaventura, Cluj-Kolozsvár, 1927, 1-320.
4. Daday A. - Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 466-472.
5. Debreczy S. - Apafi Anna orvosságos könyve, Erdélyi Múzeum (Kolozsvár), 1940, 322-329.
6. Fazakas Á. - A magyar nyelvű herbárium irodalomról. Comm. Hist. Artis Med. 1982, 97-99:43-64.
7. Muckenaupt Erzsébet - A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek. Balassi Kiadó – Polis Kiadó, Budapest-Kolozsvár, 1980-1985.
8. Miklóssy Vári V. - Kájoni János hasznos orvosságos könyve és forrásai. Gyógyszerészet 1980, 24:63-68.
9. Miklóssy Vári M. - Kájoni János Herbáriumának összehasonlító vizsgálata. Doktori disszertáció. MTA Ökológia és Botanika Kutatóintézete. Vácrátot, 1980.
10. Péter H. Mária - A XVI-XVIII. századi, erdélyi orvos- és füvészkönyvek fitoterápiás vonatkozásai. EME Orv. tud. Értesítő 2004, 77(3):327-337.
11. Péter H. Mária - A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár remekei. Gyógyszerészettörténet 2006, 4, 3-4:32-35.
12. Péter H. Mária - Lencsés György „Ars Medica” című művének a gyomorbántalmak orvoslására ajánlott gyógyszerkincse. Gyógyszerészet 2007, 51(11): 693-700.
13. Péter H. Mária - Nadányi János Alexikepus c. kötetében szereplő növények gyógyászati felhasználása. EME Orv. tud. Értesítő 2007, 80(1):78-81.
14. Péter M. - Lencsés György – Ars medica – 1577. EME Orv. tud. Értesítő 2005, 78(2): 241-245.
15. Spielmann J., Spielmann M. - Kájoni János „Herbárium”. Gyógyszerészet 1977, 21: 299-302.
16. Szabó T. A., Sz. Tóth Magda - Zay Anna herbáriumának gyógynövényei. Comm. Hist. Artis Med. 1982, 100:89-101.